

Вступ

Актуальність теми дослідження. Стосовно проблеми людини в соціології використовується значний поняттєвий апарат. Це зумовлено, передусім, складністю феномена людини. Найбільш узагальненим родовим є поняття «людина». Зазвичай, людину визначають як біосоціальну істоту, що є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їх еволюції, а також передумовою й активним суб'єктом культурної еволюції. Зважаючи на багатоаспектність вияву сутності людини, науковці визначають її через найбільш властиві їй характеристики, зокрема: людина як природна, діяльна, предметна, свідома та суспільна істота. Соціологічний аналіз потребує розгляду людини з позицій її взаємодії з іншими людьми, соціальними інститутами, соціальною системою загалом тощо.

Поняття «індивід» характеризує людину як відособленого, поодинокого, конкретного представника людської спільноти (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен). Це поняття в соціології використовується тоді, коли треба розглянути конкретних людей як членів якоїсь спільноти, групи, класу, нації чи представників вибіркової сукупності. Існує специфіка використання цього поняття в соціології. Опитавши, наприклад, сто офіцерів, соціолог отримує інформацію від конкретних індивідів, і вона є суб'єктивною, але шляхом застосування певних соціологічних процедур здобуває знання про суспільну думку типового офіцера, що набуває об'єктивного характеру.

Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, своєрідне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різними, починаючи від природних рис, особливостей поведінки та закінчуючи манерою ходи чи специфікою одягу. Це поняття надзвичайно поширене в психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Поняття «особистість» входить у науковий обіг для визначення в людині не даних від природи, а в набутих у співжитті з іншими людьми характеристик, які називаються соціальними. Отже, особистість - це соціальна характеристика людини через комплекс ознак, яких вона набуває в суспільстві внаслідок залучення її до системи суспільних відносин. Саме тому особистістю не можна народитися, нею можна лише стати в суспільстві. Формування особистості відбувається з часом, коли індивід із пасивного об'єкта перетворюється на активного суб'єкта суспільних відносин, здійснюючи власну діяльність, набуваючи знань, досвіду, культури, досягаючи певних статусів тощо.

Отже, проблеми людини, її сутності, природи та призначення, її сучасного та майбутнього, її соціальної природи є одними з актуальних у соціологічному пізнанні. Цим і зумовлений вибір теми курсового дослідження «Людина, як соціальна істота» Мета дослідження - проаналізувати сутність людини, її призначення з точки зору соціології, дослідити особливості розвитку механізму соціалізації людини, особистості в суспільстві.

Мета дослідження потребує вирішення таких завдань:

- розглянути поняття «людина» з точки зору соціології;
- визначити основні соціологічні підходи до визначення людини;
- охарактеризувати структуру соціалізації особистості;
- виявити специфіку умов та чинників механізму соціалізації людини, особистості в суспільстві.

Об'єктом дослідження є людина, як основна категорія у соціальному пізнанні.

Предмет дослідження - специфіка становлення соціальної людини, особливості соціалізації людини в суспільство.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження. Результати дослідження можуть бути використані студентами під час підготовки до занять з загальної соціології, соціології особистості, при написання наукових робіт різного виду тощо.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 30 найменувань.

1. Сутність та специфіка людини у соціологічному пізнанні

1.1 Біосоціальне буття людини - соціологічні виміри

Буття людини є найбільш загальною категорією філософської антропології, що відображає всі прояви людини, її індивідуальні та родові ознаки. Хоча буття людини тимчасове і перехідне, в ньому світ набуває свідомості, розвивається через розвиток людини. За своєю всезагальністю і методологією потенціалу буття людини надає змісту буттю світу. З переходом окремої людини в небуття, світ пізнається іншою людиною в бутті наступних поколінь. Саме в нескінченній зміні поколінь полягає зміст життя людини як представника роду [2, 53].

Оскільки буття людини є вищим ступенем буття світу, воно характеризується якісно новими, порівняно з природними, показниками (якостями). Виділяють біологічне, соціальне та буття людини як духовного феномена. Диференціація людського буття на окремі форми відкриває шлях до пізнання тих якісних особливостей людини, які, виростаючи з природних форм, якісно перевищують їх за багатьма показниками. Загальновідомо, що людина починає своє буття в світі як біологічний організм. Якщо розглядати людину виключно як біологічний феномен, який існує для задоволення біологічних потреб (харчування, виділення, статевий потяг, дітонародження, боротьба за життя в екстремальних умовах, захоплення життєвого простору), то ці прояви інстинкту життя притаманні людині, як і представникам тваринного світу. Однак у процесі розвитку людина стає частиною соціуму і усвідомлює необхідність задоволення соціальних потреб та інтересів, керуючись певними цінностями та правилами поведінки. Відбувається соціалізація людини, тобто процес, завдяки якому вона засвоює «норми її групи таким чином, що через формування власного «Я», проявляється унікальність даного індивіда як особи» [10, 140]. Людина, яка, з одного боку, є носієм соціальних якостей, а з іншого - продуктом суспільного розвитку, суб'єктом праці, спілкування і пізнання, детермінованих конкретно-історичними

умовами розвитку (особа) в цих відносинах проявляє своє соціальне буття. Соціальне буття не заперечує біологічне. Навпаки, біологічне в людському розвитку під впливом соціального трансформується на вищий рівень розвитку. У соціальній діяльності людина не заперечує в собі біологічне, а змінює його, завдяки чому існує взаємозв'язок, взаємообумовленість і єдність біологічного та соціального.

З моменту виникнення зусилля людини були спрямовані на подолання власних тваринних інстинктів, проте цей акт виходив не від окремої людини, а від первісного соціуму (общини) і отримав свій вираз у вигляді табу. Саме соціальна складова людини зумовлює необхідність існування певних правил для нормального співжиття.

Однак єдність біологічного і соціального буття людини стає можливою лише внаслідок наявності духовної складової в бутті людини. Ці три форми буття лише в єдності можуть розкрити її сутність. Розуміння людини як біосоціальної істоти з неминучістю потребує визнання певного рівня цінності людини, але підставою такої цінності є не наявність біологічних ознак і не можливість групового існування (що притаманно і тваринам), а саме духовний елемент, який є специфічною, властивою лише людині формою буття [25, 37].

Система соціологічного знання має складну структуру, в якій можна виділити два рівні: теоретичний і прикладний. В центрі цих двох рівнів є система «людина - суспільство», соціологічні ролі та духовний світ особистості, її види діяльності, взаємозв'язки з іншими людьми.

В наш час абсолютна більшість учених (як українських, так і зарубіжних) розглядають людину в єдності її біологічних та соціологічних якостей. Людина є біологічна істота, що наділена здатністю мислити, виготовляти знаряддя праці і олюднювати навколишній світ. Кожна людина поєднує в собі загальне, особисте, одиночне. На відміну від тварини, людина є представником виду *Homo Sapiens* [25, 39]. Це в ній загальне. Вона належить до певної раси, національності, є чоловіком чи жінкою, тобто належить до певної статі. Це в ній особисте. На кінець, вона володіє індивідуальними якостями, які притаманні лише її одній. Це в ній одиничне. Отже, кожна людина своїми соціальними і біологічними якостями зв'язана із загальним, тобто суспільством.

Індивід - це конкретна людина з притаманними їй індивідуальними якостями. Особа (особистість) - це не сама по собі людина, а її соціальна характеристика і рівень її індивідуальності та суспільної свідомості, духовної потреби та інтереси, цінності орієнтації, ставлення до інших людей і т.ін. Це єдність соціального і індивідуального в людині, яка не народжується особистістю, а стає нею в процесі соціалізації, здобуваючи знання і соціальний досвід, використовуючи те, що створено іншими. Біологічні особливості людини відображаються на її нервових процесах, температурі, характері та інших людських властивостях, а також на процесах навчання та виховання.

Проте людське в людині здається не біологічними механізмами, а соціальним оточенням, всією людською культурою. Всі нормальні за народженням діти здатні до необмеженого духовного розвитку. На будь-якій біологічній основі можна

сформувати соціально-позитивну особистість. Все залежить від характеру соціального оточення, від змісту освіти і виховання [29, 11].

1.2 Погляди на визначення соціального в людині в історії соціологічної думки

Людина є об'єктом наукового інтересу різних соціогуманітарних наук. Основні проблеми людини в різні часи і по-різному трактувались представниками окремих соціологічних шкіл і напрямів. Давньогрецька культурна традиція розробляла концепцію «людини розумної» (*homo sapiens*), яка утверджує думку про відмінність людини і тварини за ознакою розумності. Вона виявилася вельми плідною і стійкою; породила уявлення про всемогутність людського розуму і міцну раціоналістичну парадигму як у філософії, так і в соціології.

Принципово нове осмислення людини властиве християнству, яке, звільнивши її від влади Космосу і природи, поставило в залежність від Бога. Від цих часів людина богоподібна дістає певну самоцінність, незалежну від космогонічних сюжетів; зароджується ідеальне уявлення про неї як центральну та найвищу мету світобудови; всі явища світу сприймаються з точки зору досвіду і цінностей людини. Особистість трактується як божественне начало. Християнство вважає людину безумовною цінністю [29, 34].

Натуралістичні, позитивістські, прагматичні вчення розглядають «людину діяльну» (*homo faber*), ігноруючи сутнісну відмінність між людиною і твариною; людина вважається особливим різновидом тварини, що має більшу сукупність природних ознак. Усі психічні й духовні феномени, згідно з цією версією, укорінені у відчуттях, інстинктах. Ця концепція знайшла своє втілення у вченнях О. Конта і Г. Спенсера, пізніше - в сучасній соціобіології.

Четверта антропологічна версія рішуче заперечує прогресивність «людини розумної», «людини богоподібної» і «людини діяльної», визнаючи їх як істоту прагнучу. Розум вона розцінює як глухий кут еволюції, наслідок втрати «волі до життя». У цій версії переважають ірраціональні мотиви і суб'єктивістські орієнтації. Загалом етапи розвитку філософської антропології (вчення про людину) демонструють поступове ускладнення, зміну уявлень про людину та особистість. Соціологічні підходи до вивчення людини, незалежно від способу тлумачення понять «людина» та «особистість», визнають людську особистість своєрідним утворенням, що безпосередньо чи опосередковано виводиться з соціальних факторів [26, 97-98]. Різноманітні соціологічні дослідження суті, змісту та якісних характеристик соціального в людині намагаються визначити, які характеристики особистості зумовлюють її соціальну активність - біологічні чи соціальні, раціональні чи ірраціональні, індивідуальні неповторні особливості чи набір соціальних норм і цінностей суспільства, а також, що найкраще репрезентує людину - її свідомість чи поведінка. Зумовленість соціального життя людини біологічними чинниками і закономірностями висували на передній план соціальний дарвінізм та расово-антропологічний напрям. Нині такі ідеї характерні для соціобіології, яка вважає людину типовим представником тваринного світу. Критикуючи подібні погляди, соціологи зазначають, що вони виникли як протест проти марксистської теорії

людини-особистості, яка інтерпретує людську природу як продукт соціальних сил. Серед соціологічних вчень є концепції, які у ланцюгу «природне (біологічне) - соціальне» в людині абсолютизують першу або другу складову (соціобіологія - марксизм). Таке співвідношення може бути одним з критеріїв побудови типології соціальних теорій особистості. Деякі соціологи розглядають співвідношення раціонального та ірраціонального у людині, що можна вважати наступним критерієм у класифікації соціологічних поглядів на особистість. Наприклад, у теоріях соціального прогресу (А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Кант, О. Конт) переважає віра у всемогутність людського розуму та інтелекту. Згідно з цією концепцією соціальний прогрес людства є продуктом розумового розвитку і діяльності людини, залежить від її інтелектуальної основи. Пізніше М. Вебер розвиває ідею зростаючої раціональності суспільного життя, відштовхуючись від переконання у переході від афективної й традиційної діяльності особистості до ціннісно - та цілераціональної поведінки [26, 103].

Прихильники психологічного напрямку в західній соціології ХІХ ст. (Г. Лебон у концепції «психології натовпу», У. Мак-Дугалл у теорії інстинктивізму, В. Парето) у соціальній дії та поведінці людини вбачають перевагу нелогічних вчинків, які виступають в цих концепціях результатом чуттєвого стану людини, продуктом ірраціонального психічного процесу. У співвідношенні почуттів і розуму вони віддають пріоритет почуттям, які, на їх думку, є істинними рушійними силами історії. Продовженням цих концепцій є соціологія фрейдизму. На думку Фрейда, початком і основою життя людини, в тому числі й соціальної, є інстинкти, потяги і бажання, притаманні організму людини. Людська життєдіяльність є результатом боротьби двох основних інстинктів - сексуального та агресивного, які є рушіями прогресу, визначаючи діяльність різних соціальних груп, народів і держав. Ці погляди продовжуються у сучасному неофрейдизмі (Е. Фромм), який приділяє увагу соціальному в людині, розглядаючи ставлення індивіда до світу і собі подібних [22, 54].

Нині в соціології переважає синтезований підхід до оцінки цих двох аспектів внутрішнього життя людини та її соціальної поведінки, трактуючи людину-особистість як сукупність раціональних і чуттєвих сутнісних якостей.

Ще одна група соціологічних теорій людини розглядає співвідношення індивідуального та колективного, суспільного начал у людині. Концепції символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології на передній план висувають думки про зумовленість соціальних реалій світу індивідуальними прагненнями і бажаннями, втіленими у взаємодії суб'єктів або духовних взаємозв'язках людини.

Е. Дюркгейм започаткував традицію першості й вищості колективних уявлень, згідно з якою індивідуальний світ людини визначається колективною свідомістю (уявленнями), індивідуальність людини є похідною від надіндивідуальних колективних духовних феноменів, цілковито залежна і вторинна щодо них. Зважаючи на свідомість або поведінку (діяльність) людини, соціологічні концепції біхевіоризму зосереджуються на соціальній зумовленості поведінки і вчинків

людини, з'ясуванні причин і мотивів соціальної діяльності людини [22, 58].

1.3 Конкретизація сутності людини у понятті «особа», «особистість»

З народження людина одержує таку тілесну організацію, в якій запрограмована можливість її універсального соціально-діяльного розвитку. Соціальне життя розвиває специфічні людські біологічні якості. Тому суспільне становище людини є її природним станом.

Соціологія по-різному трактує поняття «людина», «особистість», «індивід». Поняття «людина» є родовим, вказує на якісну відмінність людей від тварин, служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей, які знаходять свій вияв у назві «*homo sapiens*». «Індивід» означає конкретну людину, одиничного представника людського роду. «Особистість» служить для характеристики соціального в людині. Особистість, на відміну від людини, є продуктом не тільки природи, а й суспільства, суб'єктом соціальних процесів.

Особистість - усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена [2, 41].

Поняття «особистість» вживається стосовно кожної людини, оскільки вона є носієм важливих рис певного суспільства. Головне в особистості - не абстрактна фізична природа, а її соціальна якість.

Термін «індивідуальність» означає особливі й специфічні якості природні, соціальні, фізіологічні, психологічні, успадковані й набуті, які відрізняють одну людину від інших, вплив на соціальні процеси та місце в них.

Узагальнено суспільна сутність людини конкретизується у понятті «особа», яке розкриває предметні ознаки індивідуальності щодо окремих соціальних структур - груп, колективів, організацій, рухів, партій, інститутів та інших спільнот. Саме поняття «особа» розкриває соціальну роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у життєдіяльності суспільства.

Порівнюючи ці поняття, можна дійти висновку, що кожен індивід є людиною, і тільки під впливом суспільства він може стати особистістю. При цьому особистість є не тільки конкретним вираженням індивідуальності людини, а й втіленням соціально значущих рис і особливостей даного суспільства, його культури, норм та цінностей. Головним вбачається те, що особистість - це суб'єкт соціальних груп, спільнот та соціальних процесів, який може формувати нові соціальні утворення відповідно до власних інтересів [26, 112].

Залежно від орієнтації вчених поняття «особистість» розкривається переважно у трьох основних аспектах:

1. Як щось ціле, висновок або єдність окремих ідей, відчуттів, потягів, цілей, мотивів, вольових актів, установок та інших ознак.
2. Як утворення, яке зумовлює реакцію на безліч зовнішніх подразників і впливів, гарантуючи істоті адаптацію і виживання.
3. Як щось унікальне, неповторне, найцінніше, найвищев природі та соціальному бутті [26, 114].

Визнаючи цінність людської особистості, неприпустимість обмежень щодо пізнання її засобами лише однієї наукової дисципліни, більшість дослідників акцентує увагу на соціальній сутності буття, на взаємозалежності особистості й соціального устрою суспільства. Однак такий підхід нерідко призводить до повного розчинення унікального духовного складу окремої людини в узагальнених соціальних утвореннях.

Подолавши вузькоспеціальний підхід до уявлень про особистість, сучасна наука тлумачить це поняття, беручи до уваги взаємостосунки соціуму як чогось цілого і особистості як не менш цілого і неподільного. Існуюча суперечність у поглядах на сутність особистості та соціальних реалій зумовлена багатьма причинами, визначальними серед яких є ототожнення принципово різних аспектів пізнання особистості. Це стосується передусім необхідності відокремлення онто - та гносеологічних аспектів пізнання сутності особистості та структурних рівнів її організації.

Онтологічний аспект, розкриваючи суть особистості, відповідає на питання, що відрізняє особистість від інших об'єктів та суб'єктів соціального буття. Соціологічний підхід до цієї проблеми потребує визначення таких тісно пов'язаних з розумінням суті особистості понять, як «індивід», «індивідуальність», «особа», «людина».

Найзагальніше пізнавальне навантаження несе поняття «людина», яке відображає уявлення про сучасне людство на планетарному рівні. Коли йдеться про людину взагалі, кожен розуміє, що це якісно новий ступінь розвитку природи стосовно світу рослин і тварин, що сучасна людина значно відрізняється від неандертальців і кроманьйонців.

Водночас сучасні люди дуже різняться залежно від місця проживання, укладу, господарювання, кольору шкіри, освіченості та багатьох інших ознак. Крім того, сучасна людина не може зупинити об'єктивних процесів становлення і змін, притаманних їй будь-яких морфологічних, психофізіологічних чи соціальних ознак, тобто майбутнє може суттєво поліпшити або, навпаки, погіршити уявлення про людину.

Таким чином, саме людина є тим невід'ємним елементом будь-якої соціальної клітини, безліч форм яких і забезпечує здатність людству відтворювати себе як цілісність, зберігати і надалі розвивати якості, необхідні для існування в постійно змінюваних умовах [28, 46-47].

Поняття «індивід» допомагає глибше зрозуміти ознаки, за якими людина відрізняється від інших живих істот. На соціальному рівні загальне поняття «людина» конкретизується через уявлення про конкретну людину, тобто індивіда певного зросту, статі, маси, віку, освіти та інших предметних ознак.

Ще чіткіше деталізує соціальні ознаки окремого індивіда поняття «індивідуальність», яке відображає особливості всієї сукупності соціально-побутових, соціально-економічних, соціально-правових, соціально-етнічних та інших ознак суб'єкта.

Виявляється індивідуальність окремої людини через рівень її здібностей, здатність освоювати світ і змінювати себе. У сфері професійної діяльності, наприклад, індивідуальність виявляється через прихильність людини до вибору тієї чи іншої

спеціальності. У сфері пізнання вона реалізує потенціал своїх здібностей у галузі точних або гуманітарних наук.

Кожна людина індивідуальна за сукупністю належних їй морфогенетичних, психофізіологічних та інших ознак, які на соціальному рівні є предметне вираженими. Так, окремі риси характеру, темпераменту, пам'яті, сприйняття та інші психологічні особливості залежно від соціального середовища по-різному розвиваються та виявляються: якщо в середні віки людей, наділених феноменологічними здібностями, здебільшого спалювали на вогнищі, то нині діяльність екстрасенсів, гіпнотизерів, чаклунів, пророків та інших екстраординарних індивідуальностей розцінюється суспільством більш розважливо [28, 51].

Реалізація людиною своїх індивідуальних якостей у системі зв'язків між різними компонентами соціальних структур відображає її місце серед інших людей, погляди на себе і світ, ставлення до себе, наміри та ін. Цей загальний стан особи у соціальному середовищі характеризує соціальний статус конкретної людини.

Сутність людини у широкому соціальному контексті відображає поняття «особистість», у якому сконцентровані риси єдності та протиріч між «мікрокосмом» особи кожного окремого індивіда і потенційними можливостями індивідуальностей відтворювати і змінювати не тільки себе, але й увесь світ. Тобто поняття особистості - це своєрідний барометр соціальної зрілості суспільства, в якому кожна людина може реалізовувати себе більш-менш повно, надто вузько чи досить широко, вільно, активно і творчо чи, навпаки, - підневільне і пасивно, нагадуючи при цьому гвинтик якогось механізму.

Безвідносного поняття «особистість» існувати не може, бо сутність людини завжди «прив'язана» до того чи іншого рівня розвитку суспільства, який відображає характер виробничих процесів та стосунків між людьми, тип політичного устрою держави і ставлення до культурних цінностей. Особистість, таким чином, безпосередньо і водночас опосередковано бере участь у житті як окремих клітин суспільства (сім'я, навчальні, трудові, наукові колективи, рухи, партії, організації), так і соціального універсуму загалом, бо так чи інакше наслідки діяльності окремої особи чи їх спільнот позначаються на стані соціетальних (глобальних) процесів життєдіяльності людства.

Загальні уявлення про світогляд, статус, соціальну роль особистості, про вплив на життя людини процесів пам'яті, темпераменту і стилів мислення потребують розкриття гносеологічних аспектів. Взагалі гносеологічний підхід дає змогу розглядати особистість як соціальний суб'єкт, який перебуває у різних фазах, на різних етапах, стадіях та рівнях становлення і змін. Зокрема, життєвий шлях особистості слід розподіляти на такі відрізки, які багато в чому коригуються з віком людини. Досить стисло основні етапи життя можуть бути розкриті через уявлення про дитинство, юність, зрілість і старість. Детальніше етапи становлення і змін особистості розгортаються наступним чином: немовля, дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість, похилий вік і старість [20, 57].

Певна річ, світосприйняття дитини чи підлітка суттєво відрізняється від бачення світу зрілими людьми. Не менш суттєва залежність цінностей і поведінки людей від

низки об'єктивних чинників, детермінуючих процеси формування особистості: воляр чи робітник принципово інакше оцінюватимуть одне й те саме явище, ніж проповідник чи науковець і, певна річ, інакше діятимуть.

Єдність у людині різних ознак і суперечливих складових частин її суті потребують розуміння того, що особистість одночасно є і ціле, і лише частина цілого, виступає носієм добрих, прогресивних рис і злих сил, відживаючих тенденцій. Так, одна і та сама людина може бути доброю, розумною, чуйною, кваліфікованим працівником, активним провідником певних ідей, залишаючися водночас заповзятим противником нових технологій, засобів виробництва, жорстокою і невдячною до своїх батьків, носієм підступних, злих намірів.

Спроби розкрити механізми формування особистості, специфіки її дій обмежувались останнім часом уявленнями про ролі, які людина виконує залежно від обставин, віку, освіти і культурного розвитку. Так званий рольовий підхід багато в чому допомагає глибше зрозуміти багатогранність і полі-функціональність особистості. Однак уявлень про різні ролі, які виконує особистість, вкрай недостатньо, щоб зрозуміти все розмаїття соціальних засобів, ознак і чинників, які безпосередньо пов'язані з принципами і формами її структурної будови [20, 59].

2. Соціалізація як умова трансформації людини в особистість

2.1 Соціальна якість людини, як елементу соціальних систем

Соціальна якість людини - сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах. До елементів, що складають соціальні якості людини, належать соціально визначена мета її діяльності; виконувани нею соціальні статуси і соціальні ролі; очікування щодо цих статусів і ролей; норми і цінності (культура), якими вона керується в процесі діяльності; система знаків, яку використовує; сукупність знань, що дають змогу виконувати прийняті на себе ролі та орієнтуватися в навколишньому світі; рівень освіти і спеціальної підготовки; соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності в прийнятті рішень [7, 24].

Елементами соціальних систем є люди. Вхідження людини в суспільство відбувається через різноманітні соціальні спільноти: групи, інститути, організації та системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей (культуру). Внаслідок цього людина залучена до багатьох соціальних систем, кожна з яких справляє на неї системоформуючий вплив. Вона стає не тільки елементом соціальної системи, а системою, що має складну структуру. Будь-які соціальні утворення неможливо уявити без людини, її активної творчої діяльності, одним з наслідків якої і є соціальні спільноти. Адже людина як істота соціальна на основі соціальних зв'язків і взаємодії творить групи, колективи, об'єднання, а згодом і спільноти. Саме особистість з'єднує всі ланки суспільного життя: макро-, мезо- і мікросередовища, робить їх полем власної творчої активності та осередком розгортання внутрішніх потенцій.

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між людиною та суспільством, є процес соціалізації. Соціалізація - процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості. Це є процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо [7, 28].

Предметом соціалізації є людина-індивід, а наслідком соціалізації - особистість. Особистість, таким чином, виступає як соціалізований індивід. Соціалізація є необхідною умовою адаптації до соціального середовища, забезпечує стабільність соціальної системи. Разом з інкультурацією, соціалізація дає можливість актуалізуватися, визначити власні можливості та стратегію взаємодії з навколишнім світом. Моделі соціалізації залежать від низки чинників, а на разі і від того, яку стадію проходить соціальна система у своєму розвитку - стадію становлення та збереження порядку чи стадію переходу до нового змісту.

Внаслідок соціалізації відбувається цілеспрямоване всебічне засвоєння всіх видів соціальних ознак (цінностей, норм); логічне співвідношення суспільних та особистісних інтересів; формується базисний тип особистості конкретної соціальної системи.

Цінності є базовим підґрунтям соціалізації особистості, та показником розвитку суспільства, визначальним чинником соціалізації людини. Цінності, виконуючи функцією провідних засад життя, формують сутнісний центр буття людини у світі. Вони складають ядро світогляду і визначають життєдіяльність людини. Вибір ціннісних орієнтирів дає можливість людині стати людиною в повному сенсі цього слова і забезпечує можливість існування суспільства. Цінності скеровують людські вчинки і способи взаємин з іншими людьми. Тому соціалізація людини є інтеріорізацією тих цінностей, які вже були сформовані, пройшли перевірку часом і отримали статус головних [13, 78].

Необхідність ціннісного визначення суспільства загострюється в перехідні періоди, коли сформована система цінностей з якоїсь причини стає неактуальною і не відповідає запитам часу. Ці періоди супроводжуються руйнуванням духовних пріоритетів, економічного та політичного устрою. Незважаючи на всю болючість трансформаційних процесів людина конкретного суспільства має у своєму розпорядженні можливість вибору нових, більш прогресивних пріоритетів, виражених у ціннісних орієнтаціях. Процес соціалізації стане успішним лише тоді, коли суспільство прийде до ціннісного консенсусу, знайде свій стрижень, на противагу тенденціям «атомізації». Цей факт доводить значущість ролі ціннісно-

нормативної сфери в механізмі соціалізації людини [13, 81].

Обов'язковою умовою соціалізації особистості є інтроекція як включення індивідом у свій внутрішній світ поглядів та засад оточуючих його людей, їхній порівняльний аналіз. Складовими механізму соціалізації є проекція на Іншого (Інших), ідентичність з Іншим та закріплення ідентичності певними символами. Це дає можливість людині адаптуватися в соціокультурному середовищі та завдяки йому сформувати уявлення про своє місце у світі, побудувати світ своєї суб'єктивної реальності, де вона знайде відчуття власної необхідності та впевненості у собі. Внаслідок засвоєння норм та цінностей, формування певного ставлення до них особистість отримує можливість вибудувати власну ієрархію буття, визначити стратегію своєї поведінки в соціумі. Від процесу соціалізації особистості залежить характер суспільних відносин і, відповідно, самовідчуття особистості.

2.2 Особливості взаємодії людини з суспільством. Її основні етапи

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Спрощеним є трактування соціалізації як одномірного, односпрямованого процесу дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу. До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути, насамперед культурно-виховні, референтні групи тощо. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну (соціалізація дитини) та вторинну (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу, інколи докорінних [16, 36-38].

Але якщо під час соціалізації дитини головною для неї є соціальна адаптація (приспособлення до суспільного середовища), то для соціалізації молоді і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості.

3. Фрейд виокремлює такі механізми соціалізації:

- імітація - усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів;
- ідентифікація - засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних;
- почуття сорому і провини - негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки [16, 42].

Ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки Фрейда були пристосовані деякими соціологами і до стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс вживає фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація - це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація - вияв ставлення до соціального середовища та його складових, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї належності до них.

Теорія соціалізації виходить з того, що людина як активний суб'єкт суспільства є одним з чинників, що створює умови і обставини для власного і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціальних систем (підприємство, населений пункт тощо). Особистість - об'єкт і суб'єкт соціальної взаємодії. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальних систем, так і навпаки. Перша група трактується як механізм соціалізації індивіда, друга - як механізм зміни соціальної системи [18, 119].

На процес інтеграції людини в певну соціальну роль істотно впливають «очікування» і «вимоги» її оточення. У систему особистості немовби включаються спеціально вироблені засоби поведінки, які відповідають вимогам соціальної системи і формують соціальний характер людини. Вплив соціальної системи, переломлюючись крізь внутрішнє «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки. Починається вона з порушення рівноваги, потім переходить у стадію адаптації до особливостей даної системи і завершується стабілізацією, але вже на новому рівні. Механізми динаміки соціальної системи виявляються в появі або зникненні певних елементів, у зміні внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними. Чинниками соціальних змін є об'єктивні передумови (передусім економічні), індивідуальні особливості людини, специфіка її взаємодії із соціальною системою. Соціальним середовищем (соціальним простором) функціонування людини-особистості, соціальної системи є соціальні спільноти. Залежно від віку людини розрізняють чотири основних етапи соціалізації:

1. Соціалізація дитини.
2. Соціалізація підлітка (нестійка, проміжна).
3. Тривала (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17-18 до 23-25 років).
4. Соціалізація дорослих [18, 121].

На кожному етапі існують «критичні періоди». Щодо соціалізації дитини - це перші 2-3 роки і вступ до школи; для соціалізації підлітка - перетворення дитини і підлітка на юнака; для тривалої - початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості. Соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, дітей - на формування ціннісних орієнтацій. Дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати, сприймати норми критично, тоді як діти спроможні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослого допомагає йому набути необхідних навичок (часто конкретних), а соціалізація дитини пов'язана здебільшого з мотивацією. Суб'єктом соціалізації людина стає об'єктивно, бо протягом усього життя на кожній черговій сходинці перед нею постають завдання, для вирішення яких вона більш або

менш усвідомлено, а частіше не усвідомлено, ставить перед собою відповідні цілі, тобто проявляє свої суб'єктність і суб'єктивність.

Певною мірою умовно можна вирізнити три групи завдань, які вирішує людина на кожному віковому етапі або етапі соціалізації: природно-культурні, соціально-культурні і соціально-психологічні.

Природно-культурні завдання - досягнення певного рівня фізичного і сексуального розвитку.

На кожному віковому етапі людині необхідно: досягти певного ступеня пізнання тілесного канону, властивого тій культурі, в якій вона живе; засвоїти елементи етикету, символіки, кінетичної мови (жести, поза, міміка, пантоміміка), пов'язані з тілом і статеворольовою поведінкою; розвинути і (або) реалізувати фізичні і сексуальні задатки; вести здоровий спосіб життя, адекватний статі і вікові (гігієна, режим, харчування, способи збереження здоров'я і оздоровлення організму, фізичного саморозвитку, керування своїм психофізичним станом); перебудувати самоставлення до життя, стиль життя відповідно до статевовікових та індивідуальних можливостей.

Все це має деякі об'єктивні і нормативні відмінності в тих або інших регіонально-культурних умовах (різні темпи статевого дозрівання, еталони мужності й жіночності в різних етносах, регіонах, вікових і соціальних групах і т. ін.).

Соціально-культурні завдання - пізнавальні, морально-етичні, ціннісно-сміслові - специфічні для кожного вікового етапу в конкретному соціумі в певний період історії.

Ці завдання об'єктивно визначаються суспільством у цілому, а також

етнорегіональними особливостями і найближчим оточенням людини [18, 122].

Специфічні соціально-культурні завдання постають перед людиною на кожному віковому етапі в процесі участі в житті суспільства. Від неї чекають: а) прилучення до певного рівня суспільної культури, володіння певною сумою знань, умінь, навичок, певного ступеня сформованості цінностей; б) вирішення завдань, пов'язаних з участю в сімейному житті, виробничо-економічній діяльності і т. ін.

Завдання соціально-культурного ряду мають мов би два шари.

В першому - завдання, поставлені людині у вербалізованій формі інститутами суспільства і держави.

В другому - завдання, які сприймаються нею з соціальної практики, характерів, звичаїв, психологічних стереотипів безпосереднього оточення. Причому ці два шари не збігаються між собою й більшою чи меншою мірою суперечать один одному. Крім того, і той, і другий можуть не усвідомлюватися людиною або усвідомлюватися частково, а подеколи тією або іншою мірою спотворено.

Соціально-психологічні завдання - це становлення самоусвідомлення особистості, її самовизначення в актуальному житті і на перспективу, самореалізація і самоствердження, які на кожному віковому етапі мають специфічний зміст і способи їх вирішення.

Самоусвідомлення особистості можна розглядати як досягнення нею в кожному віці певної міри самопізнання, наявність відносно цілісної «я» - концепції, певного рівня самоповаги і міри самосприйняття. Так, наприклад, перед підлітком стоїть завдання

пізнати ті компоненти свого «я», які пов'язані з усвідомленням схожості з іншими людьми і відмінності від них, а перед юнаком - тих, від яких залежить світогляд, визначення свого місця у світі і т. ін.

Самовизначення особистості передбачає віднайдення нею визначеної позиції в різних сферах актуальної життєдіяльності і вироблення планів на різні відрізки майбутнього життя [18, 123].

Самореалізація передбачає задовільну для людини реалізацію активності в значущих для неї сферах життєдіяльності і (або) взаємостосунків. Водночас треба, щоб успішність цієї реалізації визнавалася і схвалювалася значущими для людини особами. Самореалізація може мати різноманітні форми. Вони можуть бути соціально цінними, соціально корисними, соціально прийнятними, а також асоціальними і антисоціальними.

Самоствердження - досягнення людиною суб'єктивного вдоволення результатом і (або) процесом самореалізації.

Підкреслимо ще раз, вікові завдання - об'єктивні. Для їх вирішення людина ставить (або не ставить) перед собою певні цілі. Залежно від того, наскільки повно і адекватно усвідомлені чи відчуті завдання і від деяких інших обставин, дії людини можуть бути більш або менш адекватні віковим завданням, а також відповідати особистісним ресурсам, потрібним для їхнього досягнення.

Важливо зазначити, що людина усвідомлено чи не-усвідомлено визначає реальність і успішність досягнення тих або інших цілей. Це дозволяє їй, виявивши розходження між своїми потребами (цілями) і об'єктивними можливостями їх реалізації (досягнення цілі), певним чином на це реагувати. Людина може змінювати цілі, шукати реальніші шляхи для їх досягнення, нарешті, самозмінюватися.

Вирішення завдань трьох названих груп є об'єктивною необхідністю для її розвитку. Якщо якась група завдань або суттєві завдання якоїсь групи залишаються невирішеними на тому чи іншому віковому етапі, то це робить соціалізацію людини неповною.

Можливий і такий випадок, коли те або інше завдання, невирішене в певному віці, зовні не позначається на її соціалізації, але через певний період часу (інколи досить значний) воно «вириває», що призводить до мовбито невмотивованих вчинків і рішень, до дефектів соціалізації.

В цілому треба зазначити, що тією мірою, наскільки людина активна у вирішенні об'єктивних завдань, наскільки вона є творцем свого життя (сама ставить перед собою ті або інші цілі), настільки вона може розглядатися як суб'єкт соціалізації. Людина не тільки об'єкт і суб'єкт соціалізації. Вона може стати її жертвою. Це пов'язано з тим, що процес і результат соціалізації містять у собі внутрішню суперечність.

Успішна соціалізація передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини в суспільстві, а з другого - здатність певною мірою протистояти суспільству, а точніше - частині тих життєвих колізій, які заважають розвитку, самореалізації, самоствердженню людини [26, 113].

Таким чином, можна констатувати, що в процесі соціалізації закладений внутрішній,

до кінця не розв'язний конфлікт між ступенем ідентифікації людини з суспільством і ступенем відособлення її в суспільстві. Інакше кажучи, ефективна соціалізація передбачає певний баланс між ідентифікацією з суспільством і відособленням у ньому.

Людина, цілком адаптована в суспільстві і не здатна якоюсь мірою протистояти йому, тобто конформіст, може розглядатися як жертва соціалізації. В той же час людина, не адаптована в суспільстві, також стає жертвою соціалізації - дисидентом, правопорушником або ще якимось ухиляється від прийнятого в цьому суспільстві способу життя.

Будь-яке модернізоване суспільство тією чи іншою мірою продукує обидва типи жертв соціалізації. Але треба мати на увазі таку обставину. Демократичне суспільство продукує жертви соціалізації головним чином всупереч своїм цільовим настановам. Тоді як тоталітарне суспільство, навіть декларуючи необхідність розвитку неповторної особистості, насправді цілеспрямовано продукує конформістів і, як побічний неминучий наслідок, осіб, які ухиляються від запроваджуваних у ньому норм.

Навіть необхідні для функціонування тоталітарного суспільства люди-творці нерідко стають жертвами соціалізації, бо прийнятні для нього лише як «специ», а не як особистості.

Гострота описаного конфлікту пов'язана як з типом суспільства, в якому розвивається і живе людина, так і зі стилем виховання, характерним для суспільства в цілому, для тих або інших соціокультурних верств, конкретних сімей і виховних організацій, а також з індивідуальними особливостями самої людини.

Отже, соціалізація людини-особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Тому соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності.

Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація - тривалий і багатоактний процес.

Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі.

Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з суспільством загалом. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація - найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його

розвитку.

Процес, зворотний соціалізації, називається десоціалізацією. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлено ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

Висновки

Проблематика людини є центральною у соціогуманітарних науках. У соціології антропологічні проблеми тісно пов'язані з соціальною практикою людини. Людина - це вищий щабель розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Дослідники відзначають двоїсту природу людини, як бісоціальної істоти. Важливо також і те, що людина є не тільки продуктом (результатом впливу) певних суспільних відносин, але й творцем самих цих відносин. Індивід - окремих, відособлений член соціальної спільності: народу, класу, групи або всього суспільства. Індивідуальність - неповторне сполучення природних і соціальних властивостей індивіда.

«Особистість» служить для характеристики соціального в людині. Особистість, на відміну від людини, є продуктом не тільки природи, а й суспільства, суб'єктом соціальних процесів. Особистість - усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена.

Поняття «особистість» вживається стосовно кожної людини, оскільки вона є носієм важливих рис певного суспільства. Головне в особистості - не абстрактна фізична природа, а її соціальна якість.

Кожна людина є об'єктом соціалізації. Про це свідчить те, що зміст процесу соціалізації визначається зацікавленістю суспільства в тому, щоб людина успішно оволоділа ролями чоловіка або жінки (статеворольова соціалізація), створила міцну сім'ю (родинна соціалізація), могла б і хотіла компетентно брати участь у соціальному і економічному житті (професійна соціалізація), була законотворчим громадянином (політична соціалізація) і т. ін.

Людина стає повноцінним членом суспільства, будучи не тільки об'єктом, а й суб'єктом соціалізації, який засвоює соціальні норми і культурні цінності, виявляючи активність, саморозвиваючись і самореалізуючись у суспільстві.

Підґрунтям соціалізації, її сутнісним центром є ціннісні орієнтири. Завдяки своїй функції цінності утворюють ядро світогляду та визначають діяльність людини, її вчинки та способи взаємин з іншими людьми. Завдяки засвоєнню норм та цінностей, формуванню певного ставлення до них, особистість отримує можливість вибудувати власне уявлення про ієрархію буття і своє місце в ньому; визначити стратегію й тактику своєї поведінки в соціумі. Сутність соціалізації особистості саме й полягає в інтеріорізації тих цінностей, що є провідними в соціумі. В умовах трансформаційних процесів система цінностей має розмитий характер, тому соціалізація особистості ускладнюється. Особистість переживає психологічний дискомфорт і відчуження від такого соціуму, що не забезпечує їй чітких орієнтирів життя.

Структура механізму соціалізації містить у собі проекцію на Іншого (Інших),

ідентичність з Іншими та закріплення ідентичності певними символами за умови інтроекції. Кожен зі структурних елементів соціалізації має певні функції, тому порушення будь-якої з них призводить до того, що процес соціалізації не досягає своєї мети. А від процесу соціалізації залежить характер суспільних відносин і, відповідно, самовідчуття особистості.

Суб'єктом соціалізації людина стає об'єктивно, бо протягом усього життя на кожній черговій сходинці перед нею постають завдання, для вирішення яких вона більш або менш усвідомлено, а частіше не усвідомлено, ставить перед собою відповідні цілі, тобто проявляє свої суб'єктність і суб'єктивність.

Певною мірою умовно можна вирізнити три групи завдань, які вирішує людина на кожному віковому етапі або етапі соціалізації: природно-культурні, соціально-культурні і соціально-психологічні. Отже, соціалізація людини-особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В., Губерський В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. - К., 2002.
2. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. - Харьков: 1988.
3. Бодалев А.А. Личность и общение. - М., 1992.